

PETR ŠOUREK / POHÁDKA JAKO STROJ NA LENOST (NA PŘÍKLADU ŘECKÉHO A TURECKÉHO FOLKLORU)

Na cestě za leností se nejprve zastavíme v TEMBELCHÁNU. Toto turecké slovo by se dalo volně přeložit jako „hotel lenochů“, nebo „zájezdní hostinec U lenocha“. Odehrává se tam řecká anekdota *Je snad člověk pták?*

Byli jednou dva lenoši, které měli na lenošení v Istanbulu v hospodě U lenocha. Jednou potřebovali u nich v pokoji něco spravit, a tak je přenesli i s postelemi do vedlejšího pokoje. Když je postavili na zem, obrátil se jeden lenoch na druhého:

– „Co je podle tebe člověk? Je snad člověk stěhovavej pták nebo co? Podívej se, kde to najednou jsme!“ Případlo mu totiž, že cestovali hrozně daleko.

(Athény, zřejmě z tureckých zdrojů)

Způsob, jakým tato řecká lidová anekdota pracuje s tématem lenocha, svědčí o tom, že nejde o téma nové, ale typizované, v literatuře dobře zabydlené. Lenoši se soustřeďují v domech, pro ně určených, kde si je lidé chovají. Lenoši jenom lenoši, podobně jako rytíři pouze konají hrdinské skutky a hrdinové thrillerů se bez přestání děsí. Nejsou to psychologicky budované postavy, ale stroje na produkci jistých situací a s nimi spojených pravd. Jaké jsou situace, které kolem lenocha vznikají, a jaké jsou pravdy, kterou mají o lenochovi literární stroje produkovat?

Je jen málo věcí, ve kterých panuje taková shoda napříč společností, jako je tomu v případě odsouzení lenosti. Lenochem pohrdají chytří i hloupí, vzdělaní i nevdělaní, chudí i bohatí, mladí i staří, muži i ženy.¹ Tato názorová jednota je podezřelá. Lenoši jsou bezpochyby příliš líní, aby se bránili útokům pracovitých. Lenoch není ideální rétor: líná huba – holé neštěstí. Pokud by lenoši proti pracovitým postavili své vlastní literární stroje, musely by to být automatizované roboty, které od nich vyžadují co nejméně práce.

Pravým literárním automatem je pohádka. Je protikladem realistického románu. Není to ani psychologie hrdinů, ani proměny prostředí, co posouvá její děj. Pohyby pohádky závisí na „motivech“. Motiv prstenu spustí určitý pohyb a na něj pak navazuje motiv další, například motiv zapovězené komnaty. Vhodným přidáváním, vkládáním a opakováním motivů se dá děj snadno prodlužovat. Velmi často se vyprávění prodlužuje mechanicky opakováním jedné situace. Motiv setkání s jistou bytostí (eventuelně jejími obměnami: různá zvířata; matka slunce, matka měsíce a matka

hvězd) se násobí, nejčastěji třikrát. Sudičky jsou sice tři, ale je to jediná bytost, která plní jedinou funkci, jeden stroj s jedním programem a jedním produktem – osudem hrdiny. Takové násobené setkání připravuje hrdinu pro předání dalšímu motivu. Motivy jsou motory pohádkového děje. Motivují jednání hrdinů. Byly již zpracovány katalogy pohádkových motivů. Motivy představují komponenty, z nichž se dá sestavit celá výrobní linka. Výsledným produktem, pravdou pohádky, je štěstí v podobě výhodného sňatku, rodiny, trestu pro padoucha a hromady peněz. Hrdina jako materiál vstoupí do výrobního procesu a pak je zpracováván a obráběn. Někdy se sám mění v robota, kterého naprogramuje pohádková babička, aby se mohl postavit destruktivnímu motivu (který například již odrovnal jeho starší bratry) a aby se opět dosáhlo požadovaného produktu – pravdy.

Hrdinové našich pohádek jsou pasivní. Aktivní jsou jen motivy. Hrdina je obětí motivů, mechanických pohybů literárních strojů. Proto není pro hrdinu nijak lehké zůstat si podobný. Je tu několik materiálových vlastností, které může mít: dobrý/zlý, krásný/ošklivý, statečný/zbabělý, chytrý/hloupý apod. Stroje si tyto materiálové vlastnosti přizpůsobují. Jsou to však právě stroje, které rozhodují o tom, jestli je materiál dobrý, nebo špatný. Zatímco jiné vlastnosti se prosazují i v běžném životě, lenost triumfuje jenom v pohádkách, proto se pohádky zdají vhodné pro její pochopení.

Lidé se pozastávají nad tím, že hrdinové našich pohádek jsou oškliví prostáčci, moulové, lenoši a hlupáci, když přece všichni obdivujeme bystré, inteligentní, krásné a pracovité jedince. Odpověď může být v konstrukci pohádkového stroje. Jako materiál poslouží všechno, co neklade přílišný odpor. Co s hrdinou, který by se nenechal vtáhnout do děje, nenechal by se posouvat po pásu a obrábět?

V tom je právě vhodnost i nevhodnost lenocha jako pohádkového hrdiny. Hodil by se, ale bývá to bytostný renegát, který odmítá začít. Úvodní portrét lenocha v řeckých pohádkách je velmi plastický:

Kdysi dávno žila jedna chudá žena, která měla náramně líného syna. Říkala mu, aby se chopil nějaké práce a trochu jí pomohl, ale on nic.

Jednoho dne chtěla zadělat na chleba a uklidit v domě a potřebovala dřevo na zátap. Povídá synovi:

– „Proč se nezvedneš, nezajdeš do kopců a nepřineseš mi nějaké dřevo? Jsem už unavená.“

– „Nepůjdu.“

– „Ale jak jinak zatopím v peci, já stará ženská?“

– „Nezatopíš.“

– „A chleba jak upečeme?“

– „Sníme těsto.“

Když nešťastná žena viděla, že jí nic jiného nezbyvá, vzala provaz a šla na dřevo do kopců sama.

Není lehké dostat lenocha do děje. Ošklivé káčátko, prostáček a špindíra mu běží sami vstříc. Lenoch leží v chýši, matce na obtíž. Právě matka ho musí do děje zatáhnout:

– „Teď, když jsem se vracela ze dřeva, jsem potkala mouřenína, který se mě ptal, jestli náhodou nemám syna, abych mu ho přivedla, že nebude dělat nic, jenom sedět a hlídat jeho dům. Jestli tam chceš jít, dítě moje, přijdeš si na pěkné peníze.“

– „Půjdu, proč bych nešel, když budu jenom sedět a hlídat?“

(Atika)

Lenocha se podařilo vylákat zpoza pece a okolnosti ho už donutí, aby podal výkon, jenž bude odměněn princeznou a královstvím. Náš lenoch nebyl dostatečně líný, dokonce byl ziskuchtivý (nejpochopitelnější z lidských vlastností, která slouží jako univerzální motiv lidského jednání). Až ho motivy řádně zapráhnou, bude připomínat spíše workholika. Takový je osud většiny pohádkových lenochů. Když je nerozpohybují matky, které to ostatně dělají dost nerady, rozhýbou své muže ženy.

Byl jednou jeden ze Zagóri, lenoch. Všichni jezdili za prací do ciziny, vraceli se s penězi, někdo si přivezl víc, někdo míň, ale všichni se dobře užívali. Lenoch seděl doma a furt nic. Jeho famílie umírala hladu. Lenochova ubohá žena si zoufala:

– „Člověče, muži, jeď taky do ciziny, ať něco vyděláš! Co čekáš od kamení v tý naší všivý vsi!“ Nakonec ho tím přiměla, aby jel taky.

Narativní stroj lenocha pozřel a proměnil ho v příčinlivého gatarbeitera:

Šel do Valaška, do Bulharska, do Istanbulu, do Bělehradu. Dělal hostinského, pekaře, lékaře, a čert ví, co ještě. Vydělal tisíc lir.

(Épeiros, Jánnena 1894)

Pokud budeme chápat pohádku jako stroj na prosperitu, má mnoho společného s kapitalismem. Právě lidová literatura, kterou nikdo „nestvořil“, ale která „vznikla“, se nápadně podobá „rozšířenému řádu“ (jak kapitalismu říká F. A. Hayek).² Pohádka je ale jakýsi virtuální kapitalismus, který produkuje prosperitu bez ohledu na podmínky, za všech okolností a pro všechny.

Práce a lenost, bída a prosperita, kultura a barbarství, svoboda a otroctví jsou protiklady, kterými popisujeme naši civilizaci. Jaké místo má mezi nimi lenost?

Když Gerald z Walesu ve 12. století mluví o Irech, nepředhazuje jim nic jiného než právě lenost:

Je to lesní a nepřátelský národ. Živí se zvěří a žijí jako zvěř. Neopustili ještě ani primitivní pastýřský způsob života. Zatímco lidské uspořádání vykročilo z lesů na pole a od polí k vesnicím a městskému soužití, tento národ nevěří zemědělské práci, k městskému blahobytu nedosahuje, snižuje význam městských práv a ani netouží odvyknout životu, jaký si zvykl vést v lesích a na pastvinách, a odvrátit se od něho.

Pole využívají povětšinou jako pastviny. Jsou však ve velmi špatném stavu, máloco je obhospodařováno a ještě méně oseto. Osetých polí je tak málo, protože hospodáři o ně vůbec nedbají. Hodně polí je přesto přirozeně velmi úrodných. Žádoucí úroda však není, protože i ta nejlepší pole postrádají zemědělce: „Na prázdných polích scházejí pracovitě ruce.“

Jak málo druhů ovocných stromů tady najdeš! A není to vina přírodních podmínek, nýbrž ignorance lidí. Cizí druhy ovocných stromů, pro něž země vytváří nejlepší podmínky, líný hospodář nepěstuje.

Nejrůznější kovy, jejichž žíly hustě protkávají podzemí, se kvůli stejné lenosti nikdy nedostanou na povrch a nikomu neprospívají. Zlato, po němž Irové nadmíru touží, ba žízň jako Hispánci, sem se ziskem dovážejí námořní obchodníci.

Nevěnují se ani zpracování lnu nebo vlny ani žádného jiného obchodního artiklu, ani žádné jiné technické činnosti. Jsou líní, žijí v zahálce, za největší rozkoš považují to, že nemusejí pracovat, za největší bohatství, že se mohou těšit ze svobody.

Geraldův portrét klanového Irsku je v hrubých rysech přesný, je však zároveň ukázkou počátků diskurzu, který z Irsku udělá „pattern of colonisation“. Irové jsou líní, a tak jim Gerald neváhá vyčíst, že netěží neexistující nerosty a nepěstují neznámé stromy, kterým se v Irsku údajně daří. Vztah mezi leností a dosaženou kulturní úrovní je zřejmý. Jak je to ale se svobodou?

Je-li práce otroctví, je zahálka svoboda. Přírodní národy jsou svobodné, protože nepracují, zatímco civilizované národy upadly do pracovního otroctví. Svoboda je přitom naší hlavní hodnotou. Je to zvláštní paradox, že by divoké kmeny a zaostalé národy měly být lepšími představiteli hodnot civilizovaných národů než civilizované národy samy.³ Aniž bychom se zabývali otázkou svobody jednotlivce v klanových společnostech, vidíme, že společnosti, kde je zahálka hodnotou, si nejsou schopny udržet v soutěži s pracovitými společnostmi svoji svobodu kolektivní. Naše představa svobody ale není jednoduchá. Obdobnou funkci, jakou dnes plní svoboda, plnila dříve vznešenost. Právě vznešenost totiž stojí velmi blízko naší představě individuální svobody jako osobní důstojnosti. Takto pojatá svoboda se mnohem lépe snáší se zahálkou. Na tomto kulturním rozhraní se pohybuje I. Kant. V článku *Jak se nedávno*

objevil ve filozofii vznešený tón (1796) rozvíjí spojení svobody a vznešenosti s prací pro účely filozofické kritiky, přičemž používá svá oblíbená přirovnání filozofů k divokým národům:

Není to jen přirozená lidská lenost, ale i ješitnost (špatně pochopená svoboda), že ti, kdo mají z čeho žít, ať dobře nebo bídně, se považují ve srovnání s těmi, kdo aby žili, musí pracovat, za vznešené. Arab nebo Mongol pohrdá měštským člověkem a považuje se ve srovnání s ním za vznešeného, protože potulovat se pouští se svými koňmi a ovceci je víc zábava než práce. Lesní Tunguz si myslí, že uvrhl kletbu na svého bratra, když řekne: „Ať chováš dobytek jako Burjat!“ Ten kouzlo předá dál a řekne: „Ať oraš pole jak Rus!“ A ten na to podle svého způsobu myšlení může říct: „Ať sedíš za tkalcovským stavem jako Němec!“ – Zkrátka, každý se má za natolik vznešeného, nakolik si myslí, že nemusí pracovat.

Podle tohoto pravidla to dnes došlo tak daleko, že se zde nepokrytě a veřejně hlásá jakási filozofie, při jejímž provozování není nutné pracovat, ale jen naslouchat vnitřnímu orákulu, aby se získala od základu celá filozofická moudrost, a hlásá se takovým tónem, který ukazuje, že se její hlasatelé nechtějí stavět do jedné řady s těmi, kteří se cítí zavázáni k tomu, aby školsky postupovali od kritiky svých poznávacích schopností k dogmatickému poznání pomalu a obezřetně, ale že jsou naopak schopni geniálně zvládnout všechno, co se dá zvládnout pouze pílí, a klidně ještě mnohem víc jediným ostrým pohledem do svého nitra.

Spojení mezi svobodou a prací jsme si zvykli říkat kapitalismus. Spojení mezi svobodou a leností (důstojností) se dá říkat všelijak, řekněme mu ale socialismus. Nejpozoruhodnějším manifestem této opomíjené tradice je Lafargueovo *Právo na lenost* (*Vyvrácení „Práva na práci“ z r. 1848*). Líčení udřených dělníků, kteří svou pracovitostí ještě prohlubují vlastní bídu, patří k opravdovým vrcholům pamfletistické literatury. Vztahu socialismu a lenosti věnovali pozornost také ruští autoři – K. Malevič ve svých manifestech nebo A. Platonov v románu *Čevengur*. U nich se pak zajímavě mísí středověké (předkapitalistické) náhledy s náhledy „postkapitalistickými“. Těžko říci, které z nich jsou důvody lenosti obyvatel čevengurské komuny, kteří za sebe nechají pracovat soudruha Slunce. Jako by Marx uprostřed stepi kázal o liliích polních a ptactvu nebeském.

Práce a lenost totiž nejsou jen obyčejná vymezení, jsou natolik klíčová pro vývoj společnosti, že jsou bezprostředně zahrnuta do religiózního diskurzu o čistém/nečistém, poskvrněném/neposkvrněném.

V této řecké bajce o liščí bezstarostnosti jde jenom o materiální stránku věci:

Stála liška u potoka, přišel zajíc a dali se do řeči. Byla zima. Voda v potoce zamrzla. Liška povídá zajíci:

– „Teď mrznu, ale počkej, jen co přijde léto! Postavím si dům, kterému nebude rovno, a taky nádrž plnou vody, abych měla celý rok co pít.“

Zima přešla, přišlo léto. Lišce bylo vedro, šla k potoku, aby se napila a osvěžila. Přišel také zajíc a dal se s ní do řeči:

– „Tak co, kmotříčko, kde sis postavila dům?“

– „Jaký dům?“ povídá liška. „Teď je léto! Dům i nádrž jsem hodila za hlavu.“

Tak kvůli své bezstarostnosti liška nikdy dům nepostaví. Proto o lenochovi říkáme, že je bezstarostný jako liška.

(Kréta)

Liščí bezstarostnost je v originále AMELEIA, což je opak EPIMELEIE (starostlivosti). Jestliže může být EPIMELEIA TÉS PSÝCHÉS (Platónova starost o duši), může být AMELEIA TÉS PSÝCHÉS (zanedbání duše), nikoli však ve slabém slova smyslu pouhého nedostatku, ale v silném, rituálním, kdy nebyly dodrženy náboženské předpisy. Taková nedbalost se řecky řekne AKÉDIA. AKÉDESTOS je potom zanedbaný, neošetřený a také nepohřbený, nezaopatřený (jako třeba Antigonin bratr). Akédeia (acedia, acidia) označovala lenost, nechut k rituálům. Je to onen Boschův dřímající mnich, kterému marně podávají růženec (Prado). Akédeia spojuje lenost se smrtí. Nebát se smrti, nemít k ní úctu a být líný je stejně bezbožné. Ztrátu obavy ze smrti a strachu z boha můžeme pozorovat v jiné anekdotě, kde je lenoch označen jako ATHEOFOVOS, neobhabojný:

JSOU ČERSTVÉ, NEBO TVRDÉ?

Byl jednou jeden lenoch, jeden z největších lenochů na světě. Boha se nebál a práci se vyhýbal víc než čertu. Dáš mu chleba a jí, nedáš, radši chcípne hlady.

Jednou už slunce zapadlo a on neměl od rána nic v ústech. Aby ho druhý den hlad nedonutil pracovat, rozhodl se předstírat smrt. „Lepší, když mě pochovají, než pracovat,“ řekl si.

Sousedi ho viděli, jak na kost vyhublý leží nehybně natažený na posteli, a pokládali ho za mrtvého. Zavolali kněží, aby ho odnesli. Když lenochovu mrtvolu vynášeli, viděla mrtvého z okna jakási žena, bylo jí ho najednou líto a povídá:

– „Chudák, umřel hlady. Kdybych to včera věděla, poslala bych mu těch pár dalačků, co tady mám.“ Lenoch to zevnitř z rakve zaslechl, otevřel oči a zeptal se:

– „A jsou čerstvé, nebo tvrdé?“

– „Tvrdé,“ odpověděla žena.
 – „Tak to zpívejte dál, kněží, jen zpívejte dál,“ řekl lenoch a zavřel zase oči.
 Ten nešťastník se radši nechal pohřbít zaživa, než aby se namáhal s kousáním tvrdého dalaamánku.

(Dodekanésos: Kastellorizo)

Příkladem stejně radikálního postoje lenocha ke smrti může být turecká pohádka *Líná kůže*. Syn je na obtíž matce, nic nedělá, jen leží v chýši. Jednou ho vynesou nahoru do kopců, aby spolu s ostatními nasekal dřevo, ale nehne ani prstem. Když se vracejí do vesnice, vyzývají lenocha, aby šel s nimi, ale on odpoví:

– „Jsem moc líný, nepůjdu,“ a zůstal sedět.
 – „Když je to tak,“ řekli ostatní, „tak si tady zůstaň, ať tě sežerou vlci, aspoň se tě máma zbaví.“ Nechali ho tam samotného a odešli. Jak lenoch seděl, přiblížil se k němu šedý had, zvedl hlavu, a když se ho chystal uštknout, lenoch řekl:
 – „Jestli chceš, tak mě kousni, jsem moc líný a neuteču. Kdo by se taky bál kousnutí a vstával by, když je opravdu líný?“ Ta slova se hadovi zalíbila a řekl lenochovi:
 – „Přej si ode mě, co chceš.“
 – „Jsem moc líný, nic si nepřeju,“ odpověděl lenoch.
 – „Když budeš v nesnázích,“ povídá mu had, „řekni: Ve jménu božím, na slib šedého hada, a já udělám všechno, co budeš chtít.“

Lenoch zakrátko získá všechno, po čem srdce touží, aniž hnul prstem. Jak je vidět, literární automat zvaný pohádka nezadržitelně produkuje své pohádkové pravdy. Jeho materiálem může být lenoch stejně jako dřív (A Story of a Self-made Man), boháč i chudás, vládnoucí i utlačovaný. Lenoch, chudás a utlačovaný nutně dostávají princezny, bohatnou, stávají se vladaři. Jiný literární stroj než pohádka, jiná rétorika než pohádková jim ani nezbyvá, všechno ostatní ovládá reálný kapitalismus.

POZNÁMKY

- 1 Empirické průzkumy veřejného mínění o lenosti sice neexistují, ale leccos by mohly napovědět průzkumy zaměřené na vztah k chudobě. Tak přesvědčení o „lenosti a nedostatku vůle“ jako o příčině chudoby sdílelo podle komparativní studie z r. 1977, provedené v sedmi evropských zemích, 50 % Britů, ale jen 11 % Němců, 12 % Holanďanů, 16 % Francouzů a 20 % Italů. Postoje Britů se tak nejvíce blíží postojům Američanů, kteří v naprosté většině považují systém sociálních podpor za demotivující a zhoubný (P. Mareš, *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha 1999).
- 2 Občas lze slyšet názor, že všechno má nakonec konkrétního autora a že lid nic nestvořil.

Konkrétní autor však zůstává jen hypotetickou, krajně nekonkrétní osobou. V každém případě mu nelze udělit copyright, který radikální zastánci teorií postupného, kolektivního a nezáměrného vytváření stejně odmítají. Podle Hayeka je copyright dokonce jakousi baštou škodlivých (levých) intelektuálů (F. A. Hayek, *Intelektuálové a socialismus*, in: Liberální ekonomie, Praha 1993).

Když ale z principu odmítneme možnost kolektivního vytváření, příliš nám to u lidové literatury nepomůže. K empirické analýze „variant“ a odmítnutí „substanciálnosti“ a „archetypu“ srovnej například R. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*. Cambridge 1980.

- 3 Ve vyhraněně republikánské podobě lze tento paradox objevit už v Tacitově *Germanii*. Barbarští Germáni mají prakticky všechny republikánské ctnosti. Tyto ctnosti (tvrdost, otužilost, obětavost, přímost, pravé virtutes) jim zaručují svobodu a svoboda znamená pro Tacita republiku. Vazba mezi republikánskými sny a obdivem k divochům patří k evropským fixním ideám.

LITERATURA

P. N. Boratav, ed.: *Zaman zaman icinde...*, (= Bylo, nebylo; turecké pohádky). Istanbul 1958.

Giraldi Cambrensis: *Topografia Hiberniae*, ed. J. F. Dimock, Rolls Series, 1867 (český překlad Gerald z Walesu: *Dějiny a místopis Irska*. Praha 1998).

I.Kant: Von einem neuerdings erhobenen vornehmen Ton in der Philosophie (Mai 1796), Ak.VIII, 389-406; in: Was ist Aufklärung, Kleine Vanderhoek Reihe, 3.Aufl., Hamburg 1985

P. Lafargue: *Právo na lenost*. Praha 1926.

Neoellinika laografika keimena, ed. D. S. Lukatou, Athény 1958 (vybrané texty v českém překladu: *Řecké pohádky, bajky a anekdoty*, Praha 2000).

PETR ŠOUREK (1974) vystudoval filozofii a latinu na FF UK v Praze. Je doktorandem na Ústavu pro řecká a latinská studia FF UK. Z latiny přeložil spis Geralda z Walesu *Dějiny a místopis Irska* (Aurora, 1998) Pro nakladatelství Dauphin připravil ve spolupráci s Denisem Kostomitsopoulousem *Řecké pohádky, bajky a anekdoty* (Praha 2000). Přispívá do týdeníku Respekt a píše pravidelně recenze pro Český rozhlas 3 – Vltava.